

Sammanfattning
Rapport 2012:9

Skolornas arbete med **demokrati** och **värdegrund**

Sammanfattning

Skolan har ett dubbelt uppdrag, som förstärkts i den nya skollagstiftningen, och som består i att förmedla och förankra både kunskaper och demokratiska värden.

Det handlar om att utbilda medvetna och kompetenta samhällsmedlemmar som enligt demokratins ideal kan hantera den kunskap och värdegrund som det svenska samhället vilar på. Målet med skolans demokrati- och värdegrundsarbete är att främja demokratin och motverka odemokratiska uttryck. Det förutsätter att värdegrunden integreras i kunskapsmålen. Skolan ska enligt läroplanen både överföra grundläggande värden och främja elevernas lärande för att förbereda dem för att leva och verka i samhället.

Kvalitetsgranskningen har, för att kunna identifiera utvecklingspotentialer i detta arbete, granskat om undervisningen och kommunikationsklimatet på 17 grundskolor – från Malmö i söder till Haparanda i norr – ger eleverna förutsättningar att tillägna sig demokratisk och medborgerlig kompetens, i form av grundläggande värden, kunskaper och förmågor, som de enligt styrdokumentet behöver för att leva och verka som aktiva medlemmar i ett demokratiskt samhälle. Granskningen har då främst uppmärksammat elevernas möjligheter att ta del av såväl kunskaper som värden, uttrycka sina åsikter samt utveckla ett kritiskt och självständigt tänkande.

Granskningen har omfattat både skol- och klassrumsnivå. Den förstnämnda berör skolornas övergripande kommunikationsklimat inklusive rektorernas ansvar för att det finns helhetssyn och ett gemensamt förhållningssätt i arbetet med demokrati och värdegrund. Den andra avser samtalsklimatet i klassrummen och lärarnas ansvar för hur demokrati- och värdegrundsuppdraget integreras i undervisningen i enskilda ämnen.

Skolans samlade uppdrag behöver förtydligas

Granskningen visar att skolans enligt lagstiftningen samlade uppdrag tenderar att genomföras i separata delar, där elevernas kunskapsutveckling är en del, ett främjande och förebyggande värdegrundsarbete en annan och det demokratiska medborgarfostrande uppdraget en tredje.

Ett medvetet värdegrundsarbete, som genomsyrar skolornas förhållnings-sätt, är centralt för att uppnå och bevara trygga och goda studiemiljöer med förutsättningar att bedriva en demokratisk undervisning. Enligt Skolinspektionens bedömning behöver dock medvetenheten om vad det demokratiska medborgarfostrande uppdraget innebär öka hos alla som arbetar på olika nivåer i de besökta verksamheterna. De granskade skolorna behöver i högre grad tydliggöra det demokratiska uppdraget som en del av kunskapsuppdraget, för att möjliggöra en målmedveten utveckling av elevernas medborgerliga kompetenser i undervisningen i alla ämnen.

Detta kan ske i form av en välstrukturerad undervisning, som har sin utgångspunkt i kursplanernas syfte och centrala innehåll, men som samtidigt lämnar utrymme för och tillåter spontana utvecklingar av ämnet i fråga. Det kan till exempel handla om att föra en fördjupande kommunikation med eleverna i relation till det ämne som behandlas och med utgångspunkt i elevernas frågor.

Medborgarfostrande inslag genomsyrar inte undervisningen

Granskningen visar att medborgarfostrande inslag förekommer i undervisningen i alla ämnen. Alla de demokratiska kvaliteter i form av kunskaper, värden och förmågor, som enligt läroplan och kursplaner ska integreras i undervisningen i olika ämnen, genomsyrar dock inte undervisningen. Framför allt genomförs sådana inslag, exempelvis prövande samtal samt kritisk reflektion och analys, om och när de förekommer, sällan med tillräcklig varaktighet och/eller på en för eleverna tillräckligt intellektuellt utmanande nivå.

Att omsätta det demokratiska uppdraget i undervisningen handlar om att i varje ämne med kursplanernas hjälp integrera medborgarfostrande aspekter med potential att motivera eleverna att vilja lära och aktivt delta i skolarbetet här och nu, samt i förlängningen i samhällslivet. Enligt Skolinspektionens bedömning behöver eleverna bland annat i högre grad träna abstrakt och kritiskt tänkande, där undervisningserfarenheter kopplas till praktisk handling och samtidigt regelbundet lyfts i prövande och filosofiska samtal. Det kan till exempel handla om att kunna skilja allmänna etiska principer från personlig moral i det egna handlandet.

På så vis ökar möjligheten för att skolornas arbete också kommer att vila på en vetenskaplig grund, som det enligt styrdokumenterna ska göra.

Eleverna behöver tränas mer i inflytande och delaktighet

Granskningen visar att på samtliga besökta skolor behöver eleverna ges ett ökat inflytande eller ökade möjligheter att vara delaktiga och komma till tals i undervisningen, så att praktisk demokratisk träning kombineras med deras kunskapsutveckling i olika ämnen.

För att alla elever ska kunna komma till tals krävs ett öppet och tillåtande samtalsklimat i klassrummen. Alla lärare behöver vinnlägga sig om att alla elever inkluderas och ges möjlighet att delta i undervisningen genom att kunna ge uttryck för sina tankar och åsikter samt träna sig på att motivera dem inför andra. Då språk, lärande och identitetsutveckling enligt läroplanen är nära sammankopplade, behöver elevernas begrepps- och kunskapsutveckling enligt Skolinspektionens bedömning kopplas till elevernas egna erfarenheter och agerande, för att de ska kunna se och förstå undervisningens relevans för det egna livet och agerandet. Detta kan till exempel möjliggöras av en undervisning som i högre grad omfattar och inkluderar olika perspektiv, genom att förankra dem i ett interkulturellt synsätt, som samtidigt ger alla elever praktisk träning i prövande språk- och identitetsutvecklande samtal.

Ett uppdrag som ställer stora krav på lärarnas kompetens

Granskningen visar att det på så gott som samtliga besökta skolor finns behov av att utveckla ett kritiskt förhållningssätt, på skolorna överlag, hos rektorer, lärare och/eller i undervisningen. Det är till exempel inte alla lärare som själva i tillräcklig utsträckning ser och problematiserar rådande genusmönster, för att målmedvetet sträva efter att ge flickor och pojkar likvärdigt utrymme i undervisningen.

Styrdokumentens krav om att eleverna i undervisningen ska utveckla kompetens som möjliggör ett aktivt medborgarskap ställer alltså stora krav på lärarnas egen medborgerliga kompetens och gestaltande av demokratiens ideal. Ett självkritiskt reflekterande synsätt som bidrar till att synliggöra normer, värden och olika perspektiv i undervisningen och generellt, kan här vara till hjälp.

Prövande – så kallade deliberativa – samtal, som lyfts fram i utbildningsvetenskaplig forskning såväl som i skolpolitiska dokument, blir i detta avseende i dubbel bemärkelse fruktbara i skolornas demokratiarbete. Dels utgör de en utgångspunkt för kollegiala diskussioner som förankrar och omprövar uppdraget i relation till styrdokumentens krav och en föränderlig elevsammansättning. Dels kan de användas som ett sätt att i klassrummen integrera det demokratiska uppdraget i undervisningen, i form av tillåtande och prövande samtal, där även obekväma åsikter kommer upp till ytan och kan bemötas. Skolan kan och får dock aldrig vara värdeneutral.

Enligt Skolinspektionens bedömning vilar ansvaret såväl på huvudmän som på rektorer och lärare, att som pedagogiska ledare iscensätta och leda sådana samtal som en del i skolornas kontinuerliga kvalitetsarbete respektive i undervisningen.

Variation och falsk konsensus i skolornas syn på uppdraget

Granskningen visar att det på 13 av de 17 granskade skolorna saknas helhetssyn och en gemensam hållning kring demokrati- och värdegrunds-
uppdraget. Detta tar sig uttryck i variationer, då det gäller att iscensätta
uppdraget i undervisningen, som framför allt tycks bero på enskilda lärares
skiftande kompetens och tolkningar. Även om det till syvende och sist är de
enskilda lärarnas ansvar, är risken att det utan en gemensam ram leder till
bristande likvärdighet. Härutöver är risken att uppdraget blir kontraproduktivt,
exempelvis i fråga om att balansera demokratiska värden mot kulturspecifika
eller ett normativt synsätt mot ett öppet deliberativt, om det i alltför hög grad
grundar sig i enskilda lärares osäkerhet och subjektiva tolkningar.

Därmed inte sagt att alla ska göra detsamma och likadant, men en viktig
förutsättning är enligt Skolinspektionens bedömning den tolkning av upp-
draget och de attityder som förekommer på en övergripande skol- såväl som
huvudmannanivå. Det är sedan rektoreernas ansvar att allteftersom stärka el-
ler problematisera denna utgångspunkt för genomförandet av uppdraget på
de enskilda skolorna och i klassrummen. Detta hänger överlag nära samman
med skolornas utvecklande av ett kritiskt synsätt. Ett gemensamt förhåll-
ningssätt utan ett kritiskt perspektiv är närmast kontraproduktivt i det att det
kan leda till falsk eller förhastad konsensus.

Risk- och framgångsfaktorer i demokratiarbetet i olika miljöer

Granskningen har påträffat såväl studiemiljöer med tillsynes goda förut-
sättningar att bedriva ett demokratiarbete, som studiemiljöer med sämre
förutsättningar för detta. Sammantaget har i dessa miljöer vissa risk- och
framgångsfaktorer i arbetet med demokrati och värdegrund kunnat urskiljas,
som kan vara användbara för dem som känner igen sig i någon av de delvis
överlappande miljöerna.

Samsyn som ideal

Framlyfta kvaliteter i de förstnämnda miljöerna är ett gemensamt och conse-
kvent förhållningssätt samt hög vuxennärvaro som skapar ömsesidig tillit och
respekt mellan såväl eleverna som mellan vuxna och elever. Risken tycks
dock vara att det i sådana kulturer ibland odlas ett alltför likriktat ideal som
bygger på samsyn, på bekostnad av ett klimat där människors olikheter och
meningsskiljaktigheter värderas som något positivt och kreativt.

Sådan skenbar samsyn, där olikheter snarast tenderar att ses som stö-
rande inslag, är ur demokratisk synvinkel tveksam i det att den också kan
dölja och osynliggöra andra – till exempel främlingsfientliga – attityder, vilket
var fallet på någon av de granskade skolorna.

Demokratiarbetet på dessa skolor bör därför handla om att få igång ett
demokratiskt samtal som säkerställer ett både öppet och intellektuellt utma-
nade samtalsklimat, som motverkar tyst medgivande och eventuell trång-
synthet, där en rädsla för olikheter hindrar skilda meningsutbyten från att
komma till stånd och öppet utväxlas. Det är högst väsentligt att alla åsikter
tillåts komma upp till ytan, så att även eventuellt obekväma åsikter i strid med
läroplanen kan bemötas.

Ett personbundet demokratiarbete

I några andra till synes gynnsamma miljöer, saknades dock organiserad samsyn och arbetet grundade sig här i stor utsträckning på vissa personer och insatser från välvilliga eldsjälur. Risker med ett arbete som är personbundet och/eller främst stöds av strukturer "i väggarna", är att det avstannar vid en eventuell organisationsförändring, eftersom det inte finns några bevarande system eller strukturer. På sådana skolor behöver demokratiarbetet också leda fram till gemensamma samtal om uppdraget, och framför allt utmytna i att det skapas formella samtalsfora och strukturer för kommunikation, som garanti för genomförande och bevarande av ett likvärdigt arbete.

Studiemiljöer med svag struktur

Den andra typen av studiemiljöer karaktäriseras av svag struktur, som skapar osäkerhet samt bristande tillit och inflytande. Sådana miljöer har på sina håll utmärkts av kränkningar och grovt språkbruk samt av en grabbig och nedbrytande "antiskolkultur", delvis präglad av traditionella/patriarkala könsroller. Detta är alltså de gynnsamma miljöernas motsats, i det att de framstår som stökiga, tuffa och otrygga.

Det värdegrundsarbete som har bedrivits på sådana skolor, tycks ofta i något avseenden ha brustit eller varit osystematiskt genomfört. En tendens är att ansvaret för såväl arbetet som skolornas klimat förskjuts. Dels förklaras brister och svårigheter på skolorna med elevernas bakgrund och hemförhållanden, som då problematiseras och förknippas med låga förväntningar. Dels läggs i hög grad ansvaret för genomförandet av arbetet på andra aktörer, vilket gör att det ibland upplevs som splittrat.

Risken är också att det i dessa miljöer utvecklas en "omhändertagandekultur", där eleverna betraktas som stackars hjälplösa barn, snarare än aktiva samhällsmedlemmar. Demokratiarbetet på dessa skolor bör således i hög grad bidra till att vända blicken inåt, mot den egna miljön och skolorna själva, för att med hjälp av kritisk och självreflekterande intern dialog, höja förväntningarna på eleverna såväl som att öka deras delaktighet, inflytande och medvetenhet om sina rättigheter.

Segregerade studiemiljöer

En variant av de svagt strukturerade miljöerna är segregerade miljöer i ett eller annat avseende, där det saknas samsyn. Eventuell samsyn har närmast varit av den art som "sitter i väggarna", men i kontrast till välvilja då snarast med utgångspunkt i rädsla och ofreflekterat bevarande av tradition. Demokratiarbetet på dessa skolor behöver alltså också utmytna i kritiska och självreflekterande samtal samt utveckla såväl diskussionsfora och kommunikationskanaler som kontakten med det omgivande samhället, för att släppa in antingen mer av samhällets mångfald eller mer av majoritetssamhället.

Skolinspektionens bedömning är avslutningsvis, att ett i grunden främjande och förebyggande värdegrundsarbete som genomsyrar verksamheterna, är centralt i samtliga skolmiljöer för att uppnå respektive bevara ett studie- och samtalsklimat, där eleverna ges möjlighet att utveckla sin medborgerliga kompetens. Detta måste dock överallt i högre grad kompletteras med ett demokratiarbete som också genomsyrar undervisningen i alla ämnen samt ett kritiskt och självreflekterande demokratiskt samtal hos personal och elever.

Regelbunden tillsyn av alla skolor

SKOLINSPEKTIONEN granskar löpande all skolverksamhet, närmare 6 000 skolor. Tillsynen går igenom många olika områden i verksamheterna för att se om de uppfyller det som lagar och regler kräver.

Kvalitetsgranskning inom avgränsade områden

SKOLINSPEKTIONEN granskar mer detaljerat kvaliteten i skolverksamheten inom avgränsade områden. Granskningen ska leda till utveckling.

Anmälningar som gäller förhållandet för enskilda elever

ELEVER, FÖRÄLDRAR och andra kan anmäla missförhållanden i en skola till Skolinspektionen, till exempel kränkande behandling eller uteblivet stöd till en elev.

Fristående skolor – kontroll av grundläggande förutsättningar

SKOLINSPEKTIONEN bedömer ansökningar om att starta fristående skolor. Bedömningen innebär en grundläggande genomgång av skolans förutsättningar inför start.